

The Kremlin's Terror Against the Military Elite in the mid-1930s and its Echoes in the Dnipropetrovsk Region

UDC: 94:[323.28:355.09](470:477.63)"193"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172377>

Ivanenko Valentyn

Dr.Sc., Full Prof., <https://orcid.org/0000-0002-4731-6702>, ivanenko_dnu@i.ua

Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)

Abstract

The article updates and makes an attempt to find out and summarize some important aspects related to the prerequisites, scale and consequences of Stalin's "Great Terror" of 1937-1938 in the RSFSR, in particular, on the example of the military units stationed on the territory of the Dnipropetrovsk region.

Research methods: historical-genetic, problem-chronological, comparative, descriptive.

Sources: documentary materials from the archive funds of the SBU Office in the Dnipropetrovsk region, work done within the framework of the regional state program "Rehabilitated by history", separate historical works of the appropriate thematic profile.

Results. From modern theoretical and methodological positions, the origins and upward dynamics of the deployment of repressions in the army environment of the interwar period are rethought and shown. It is emphasized that the Red Army, created and strengthened during the civil war, was a significant social and material force, and its commanders, especially of the highest rank, in view of their military achievements and authority, positioned themselves as relatively independent in relations with the authorities (as well as the opposition in the part nomenclature), allowing certain liberties in postwar life that sometimes contradicted the state policy of the RCP(b)-VKP(b). The so-called "Trotsky factor" as the organizer of the RSChA and the head of the military department in 1918-1925 had a noticeable influence on the formation and implementation of punitive actions among the military, since, of course, he was supported by significant masses of military personnel, including later and as a leader of the anti-Stalinist opposition. Tragic events of the late 1920s and early 1930s in the countryside (forcible collectivization, disenfranchisement, deportations, Holodomor) also gave rise to such sentiments among some commanders and political workers, because it was the peasants who mostly recruited the rank and file of the army. Therefore, in order to preserve its reliability, the highest military echelon even proposed to relax the repression in the countryside. Misunderstandings between certain military commanders and the Kremlin also arose in other issues, primarily in the determination of new priorities of the Soviet military doctrine, the strategy of modernization and mechanization of the country's defense capability and its protection against Nazi aggression, especially in the initial period.

Conclusions. Versions of a large-scale "conspiracy in the RSPA" propagated by Stalinist followers of those times once again confirm that this is a myth invented to preserve the monopoly power of the leader and neutralize his potential competitors from the popular military leaders of the new generation. The very "case of the military" is politically motivated, i.e. fabricated, a convincing evidence of which is the complete rehabilitation of the absolute majority of its participants in post-war times. At the same time, the military pogrom committed in the course of its promotion in the pre-war years had quite detrimental consequences for the country's defense capability and its protection against Nazi aggression, especially in the initial period.

Practical meaning. The material of the article can be used in the creation of generalizing historical works about the state terror of the Kremlin during the communist-Russian criminal regime, as well as in the educational process in institutions of higher education.

Scientific novelty. The article is one of the first attempts to cover the selected topic at the regional level of Dnipropetrovsk region.

Keywords: Dnipropetrovsk region, Red Army, communist-Soviet regime, state terror, repression

Кремлівський терор проти військової еліти середини 1930-х років та його відлуння на Дніпропетровщині

Іваненко Валентин

Дніпровський національний університет імені Олеса Гончара (Дніпро, Україна)

Анотація

У статті актуалізовано і зроблена спроба з'ясувати та узагальнити деякі важливі аспекти, пов'язані з передумовами, розмахом і наслідками сталінського «Великого терору» 1937-1938 рр. в РСЧА, зокрема, на прикладі її військових частин, що дислокувалися на території Дніпропетровщини.

Методи дослідження: історико-генетичний, проблемно-хронологічний, компаративний, описовий. Джерела: документальні матеріали з архівних фондів Управління СБУ по Дніпропетровській області, напрацювання в рамках обласної державної програми «Реабілітовані історією», окремі історичні праці відповідного тематичного профілю.

Результати дослідження. З сучасних теоретико-методологічних позицій переосмислено і показано витоки та висхідна динаміка розгортання репресій в армійському середовищі міжвоєнної доби. Акцентовано, що створена та зміцнена під час громадянської війни Червона армія була вагомою суспільною і матеріальною силою, а її командири, особливо вищого рангу, з огляду на свої ратні звитяги і авторитет, позиціонували себе відносно незалежними у взаминах з владою (як і опозиціонери в самій партноменклатурі), дозволяючи у повоєнному житті певні вольності, що подеколи суперечили державній політиці РКП(б)-ВКП(б). Помітний вплив на формування та здійснення каральних акцій серед військових справляв так званий «чинник Троцького» як організатор РСЧА та глави воєнного відомства у 1918-1925 рр., оскільки його, звісно, підтримували значні маси військовослужбовців, в т.ч. пізніше і як лідера антисталінської опозиції. Подібні настрої породжували у частини командирів та політпрацівників й трагічні події кінця 1920 – початку 1930-х рр. на селі (насильницька колективізація, розкуркулення, депортації, Голодомор), бо саме із селян здебільшого рекрутувався рядовий склад армії. Тому задля збереження її надійності у вищому військовому ешелоні навіть пропонували послабити репресії на селі. Непорозуміння між певними воєначальниками та Кремлем, виникали і в інших питаннях, передусім у визначенні нових пріоритетів радянської воєнної доктрини, стратегії модернізації та механізації Збройних сил СРСР. Все це у сукупності й обернулося масовими репресіями в армії, жертвами яких стали десятки тисяч військовиків переважно вищого рангу. Встановлено, що їх стійка динаміка продовжувалася протягом всієї міжвоєнної пори, а кульмінацією, як і в інших сферах соціуму, стали криваві 1937-1938 рр. На конкретних прикладах простежена грізна доля командного складу військових формувань, що базувалися тоді в Дніпропетровській області.

Висновки. Розрекламовані сталінськими поспіхами тих часів версії про масштабну «змову в РСЧА» вкотре підтверджують, що це міф, вигаданий задля збереження монополії влади вождя та нейтралізації його потенційних конкурентів з боку популярних воєначальників нової генерації. Сама «справа військових» є політично вмотивованою, тобто сфабрикованою, переконливим свідченням чого є повна реабілітація у повенні часи абсолютної більшості її фігурантів. Разом з тим вининений у ході її розкрутки в передвоєнні роки військовий погром мав неабиякі згубні наслідки для обороноздатності країни та її захисту від нацистської агресії, особливо в початковий період.

Практичне значення. Матеріал статті може бути використаний при створенні узагальнюючих історичних праць про державний терор Кремля за часів комуністично-російського злочинного режиму, а також в освітньому процесі у закладах вищої освіти.

Наукова новизна. Стаття є однією з перших спроб висвітлення обраної теми на регіональному рівні Дніпропетровщини.

Ключові слова: Дніпропетровщина, Червона армія, комуністично-радянський режим, державний терор, репресії

Стаття надійшла / Article arrived: 05.06.2023

Схвалено до друку / Accepted: 31.08.2023

Вступ.

Варварська війна терористичного путінського режиму проти суверенної демократичної України як ніколи оголила увесь клубок давно нияючих «нервів» українсько-російських стосунків у найширшій історичній ретроспективі, а особливо все ж за комуністично-радянських та пострадянських часів, коли політика диктату і прямого терору Кремля щодо України та українства нерідко оберталася трагічними наслідками для мільйонів наших співвітчизників кількох поколінь. Безперечно, ця подія стане точкою відліку формування якісно нової, кардинально відмінної від попередніх епох моделі їхніх двосторонніх відносин, відтепер уже на платформі явно «недружніх держав», з усіма об'єктивно випливаючими звідси важкими наслідками неминучого тривалого протистояння для обох країн.

І чи не найперше потребує тут суттєвої динамізації і кореляції процес подальшого поглибленого переосмислення та переоцінки нашої спільної історії, рішучого вивільнення та очищення її і соціуму від численних й принизливих для українців політико-ідеологічних жупелів та міфів Кремля, різноманітних пропагандистських нашарувань на кшталт «тотальної проросійськості» українського суспільства, його «меншовартості» (себто нездатності до створення власної нації та повноцінної держави), «безальтернативності» нашого поступу виключно у фарватері Москви (бо ми, мовляв, «один народ»), що часто ставали серйозною перепоною у взаєминах двох сусідніх державних утворень та народів, призводили до руйнівних конфліктів і навіть збройних сутичок, а наразі й до повномасштабної війни, віроломно розв'язаної РФ.

Йдеться при цьому не тільки і не стільки про фактологічний вимір такої безпрецедентної за змістом та розмахом інтелектуальної роботи (хоча й це, ясна річ, потрібна її частина, головню в руслі осягнення нових масивів секретних донині архівів), скільки про її теоретико-методологічне переозначення, започаткування фактично іншої, суто україноцентричної версії нашої історико-культурної спадщини, максимально реалістичної і з гостро критичним, правдивим віддзеркаленням в ній російського чинника на різних етапах від сивої давнини до сьогодення. Маємо, за великим рахунком, слідом за недавньою декомунізацією провести капітальну інвентаризацію нашого історико-пізнавального інструментарію й на предмет його дерусифікації. Такий підхід дасть змогу нарешті доцентру відфільтрувати, що називається, зерна від плевел, пізнавати власний історичний досвід не однолінійно, тим більше з позицій якихось сумнівних меншовартісних наративів (як завжди хотілося б московитам!), а масштабно, у розмаїтті динамічного соціокультурного поступу, інакше кажучи, в усій

суперечливій складності, взаємообумовленості та трагічній жертвовності. Адже, як відомо, без критичного осмислення та засвоєння досвіду (позитивного і негативного) та уроків минулого, без знання про нього усієї і повної правди жоден соціальний організм не може бути здоровим й забезпеченим від повторення його згубних рецидивів та помилок (коли двічі наступають на одні й ті самі «історичні граблі»).

У світлі сказаного й на тлі дедалі зримого утвердження у нашому повсякденні цінностей демократії, свободи, верховенства права, законності та людського життя неабиякої наукової актуальності та суспільно-політичної ваги набуває проблема відновлення історичної справедливості щодо незліченного повністю й донині легіону жертв терористичної диктатури сталінського режиму, в кривавих жорнах якого був перемелений фактично цвіт української та інших націй СРСР кількох поколінь. А серед них – десятки тисяч військовиків різних рангів, репресованих упродовж міжвоєнних 1920-1930-х років під надуманими здебільшого обвинуваченнями у «шпигунстві» на користь іноземних розвідок у сфабрикованих спецслужбами різних антирадянських угрупованнях.

Метою статті є актуалізація та розгляд деяких аспектів проблеми «Великого терору» 1937-1938 рр. в армійському середовищі, зокрема, на прикладі військових частин, що дислокувалися на території Дніпропетровської області (передумови, масштаб, наслідки). Попри певні відмінності, цей приклад може, на наш погляд, слугувати типовим маркером терористичної хвилі у лавах Червоної армії тих лиховісних часів.

Вибір теми обумовлений не тільки її виразно акцентованим науковим інтересом та суспільно-політичною значимістю, особливо у контексті нинішньої геноцидальної війни РФ в Україні, але й тим, що при вагомих загальних здобутках у вивченні історії політичних репресій більшовицько-московського зразка, в т.ч. на Дніпропетровщині (Іваненко, 2022, с. 43-44), їх «військова лінія», починаючи з громадянської війни і закінчуючи Другою світовою, досліджена все ще недостатньо. В результаті маємо поки що досить приблизні уявлення про розмах та специфічний перебіг чинимого беззаконня серед військових у регіонах, включаючи й наш край, де на цьому дослідницькому полі залишаються окремі лакуни, спонукаючи фахівців до подальших кроків задля їх подолання.

Стаття побудована на основі низки документальних матеріалів, виявлених в архівних фондах обласного управління СБУ та інших джерелах під час опрацювання відповідних питань в рамках регіональної програми «Реабілітовані історією» (Реабілітовані історією, 2009), а також окремих історичних праць означеного тематичного профілю.

Результати дослідження.

Осмислюючи причини і висхідну динаміку «очищувальних» акцій у червоноармійських колах міжвоєнної доби, неважко помітити, що певні підстави для подібних кроків у Кремля все ж таки були. І ось чому.

Створена й зміцніла у вогні громадянської війни в Росії Червона армія була вагомою суспільною і матеріальною силою, яка змогла у підсумку забезпечити надійний захист здобутків революції й радянської влади від збройних посягань внутрішніх та зовнішніх ворогів. Натомість її командири, особливо представники вищого командного рангу, з огляду на свої ратні звичаї, високий авторитет в РСЧА та суспільстві, відчували себе порівняно з працівниками цивільних сфер соціуму відносно самостійними й незалежними від диктату новоспеченого більшовицького режиму, дозволяючи собі нерідко, утім, як і опозиціонери з партноменклатури, такі вольності у повсякденному житті, що аж ніяк не влаштовували керуючий клас, але той до пори до часу змушений був з цим миритися. Як зазначав В. Кривицький, керівник радянської військової розвідки у Західній Європі, який у 1937 р. не повернувся в СРСР, діячі воєнної еліти «жили поза тією особливою партійною атмосферою, в якій люди час від часу «відхилялися», від вірного сталінського курсу, «розкаювалися у своїх помилках», знову «відхилялися» знову «розкаювалися», накликаючи на себе дедалі суворіші карі... Справа, якою займалися військові, зміцнюючи армію і систему оборони країни, зберегла їхній моральний дух». І далі ключове: «Сталін знав, що Тухачевський, Гамарник, Якір, Уборевич та інші командири вищих рангів ніколи не будуть зломлені до стану беззастережної покірності, яку він вимагав тепер від усіх, хто його оточував. Це були люди виключної особливої мужності» (Кривицький, 1991, с. 235-236. Переклад наш. – В.І.).

Сталінська кліка враховувала, звісно, так званий «чинник Троцького» як організатора РСЧА та глави воєнного відомства країни у 1918-1925 рр., ретельно відстежуючи хід перебудови армії на мирні рейки та її кадрового перезавантаження. Річ у тім, що в командному складі армійських частин та з'єднань налічувались, як відомо, тисячі кадрових офіцерів і генералів царської армії, залучених в ході громадянської війни до управління більшовицькими військами з ініціативи й під керівництвом очільника Реввійськради республіки Л. Троцького, а також тих, хто навчався у перші післявоєнні роки у щойно створених академіях РСЧА.

Примітно, що серед армійських комуністів було чимало осіб, які виступали у 1923-1927 рр. на боці лівої опозиції та її лідера Троцького. На лютого-березневого пленумі ЦК ВКП(б) 1937 р., що став безпосередньою передтечею жакливого епопеї «Великого терору», нарком оборони СРСР

К. Ворошилов заявив: «До 1923-1924 рр. троцькісти мали...за собою майже всю Москву і військову академію цілком, за винятком одиниць...І тутешня школа ЦВК, і окремі школи – піхотна, артилерійська та інші частини гарнізону Москви – усі були за Троцького» (Роговин, 1996, с. 364). А напередодні того пленуму, у лютому 1937 р., начальник Військової академії ім. Фрунзе Ю.Щаденко доповідав начальнику Політуправління РСЧА Я. Гамарнику, що в загальнопартійній дискусії 1923 р. більшість комуністів академії «стояли на троцькістських позиціях»: за резолюцію ЦК тоді голосували 48 осіб, а за резолюцію опозиції – 204 особи (там само).

«Бродіння і хитання» в умах частини командирів та політпрацівників породжували також турбулентно-трагічні події кінця 1920 – початку 30-х років на селі, пов'язані з насильницькою колективізацією, розкуркуленням, депортаціями і як наслідок – страшенним Голодомором, адже здебільшого саме із селян рекрутувався рядовий склад армії. За словами того ж В. Кривицького, в критичний для Сталіна момент, тобто під час примусової колективізації, голоду та повстань, військові неохоче підтримували його, ставили перепони на його шляху, змушували його йти на поступки (Кривицький, 1991, с. 236). На думку деяких дослідників, подібну позицію в той час займав навіть К. Ворошилов, який разом з М. Тухачевським і Я. Гамарником на одному із засідань Політбюро якимось обережно висловився за те, що для збереження надійності армії необхідно послабити репресії на селі (Роговин, 1996, с. 365). Вочевидь, цей сюжет (а може, й інші) мав на увазі Л. Троцький, який вважав, що розходження між воєначальниками та генсеком загострились саме з 1932 р., коли наслідки колективізаційного лиха у вигляді штучно влаштованого Кремлем українського Голодомору і нищення найпродуктивнішої верстви українського селянства прийняли особливо загрозливий характер (Троцький, 1990, с. 277-278).

Щоправда, непорозуміння між ними виникали й раніше, поступово переростаючи у серйозні конфліктні ситуації між тандемом Сталін – Ворошилов, з одного боку, і Тухачевським з одностайними генералами – з другого, причому не в якихось ситуативних, побіжних питань, а і з системних, фундаментальних – щодо пріоритетів радянської воєнної доктрини, модернізації та механізації збройних сил, ролі кавалерії і моторів (танки, авіація) у майбутній війні, оцінки нацистської Німеччини як найбільш вірогідного агресора та ініціатора нової світової війни тощо. Олії у вогонь конфронтації, до речі, додавали провокативні версії в зарубіжних та емігрантських колах про нібито існуючі наміри популярних в народі радянських воєначальників скинути Сталіна з кремлівського трона, про що відверто йшлося, зокрема, у книзі білоемігрантського письменника Р. Гуля «Красные маршалы», виданій на Заході у 1932

р., де претендентами на «ліквідацію комуністичної диктатури» були оголошені М. Тухачевським і В. Блюхер (Гуль, 1990, с. 172-173). Звичайно, у від природи надмір підозрілого до всього Сталіна подібні «прогнози» (хоч вони і являли собою дивовижний мікс реальних факторів з явними вигадками автора) лише підсилювали недовіру і ворожість до вищого генералітету.

Тож, не дивлячись на достатньо обґрунтовані й конче потрібні новаторські ідеї-пропозиції «мотористів» (Тухачевський, Уборевич та ін.) для зміцнення Червоної армії та обороноздатності країни в цілому, в тому числі щодо усунення з посади наркома одного з найближчих сталінських підручних, обмеженого і некомпетентного в назрілих проблемах тогочасного військового будівництва Ворошилова, «кавалеристам» (Ворошилов, Будьонний та ін.) за підтримки Сталіна вдалося зрештою нейтралізувати опонентів на різних рівнях армійської ієрархії – від низових підрозділів та частин до наркомату оборони. І зроблено це було апробованим ще з часів революції та громадянської війни способом – репресіями, підґрунтям для яких і слугували у сукупності окреслені вище та інші політико-ідеологічні й міжособистісні чинники.

Зауважимо принагідно, що спецслужби постійно тримали армію «під ковпаком», відстежуючи щонайменші зміни у настроях військовослужбовців, прояви опозиційності, критики властей, ініціюючи чистки командного складу, увільнення старших офіцерів старої армії, фабруючи справи про змови тощо. В середині 1920-х років, приміром, була проведена чистка комскладу та політпрацівників за підозрою у співчутті чи належності до троцькістської опозиції. Через деякий час (кінець 20-х – початок 30-х рр.) у рамках загальносоюзної кампанії наступу на так званих «буржуазних спеціалістів» дореволюційної школи, що отримала назву «спецеїдство» (в народному господарстві УСРР було задіяно до 30 тис. осіб, на яких звалили провину за наростаючий вал економічних прорахунків та провалів (Бут, Добров, 2002, с. 79), були здійснені заходи з очищення РСЧА від колишніх офіцерів царської армії. Притому справа не обмежилася тільки їх звільненням із збройних сил, а й продовжилася наступним кримінальним переслідуванням. За надуманими здебільшого обвинуваченнями були сфабриковані справи про змову офіцерів – «старорежимників» в лавах Червоної армії, за якими кинули за ґрати понад 3 тис. командирів різних ланок (Реабілітація, 1991, с. 282).

Однією з найрезонансніших з них була викрита ОДПУ на початку 1930-х років міфічна справа «Всесоюзної офіцерської організації», керівниками якої призначили військовиків дореволюційного гарту, так би мовити, – М. Бонч-Бруевича і Д. Карбишева. На Дніпропетровщині в уяві чекістів начебто функціонувала її «філія» у дислокованій тут 30-й

Іркутській дивізії, що ставила своєю метою не багато не мало – підготовку збройного повстання і повалення радянської влади за сприяння іноземної військової інтервенції. Змовникам інкримінували розробку відповідного плану воєнних дій, визначення об'єктів для першочергового захоплення тощо. І це у з'єднанні, де 65 відсотків командирів були членами партії, а саме воно буквально нашпиговане «стукачами» особливого відділу. Хоч «залізних» доказів на підтвердження цієї версії слідчим встановити не вдалося, фінал виявився передбачуваним: у в'язниці опинилося все керівне ядро дивізії – командир П. М'ясоєдов, начальник штабу М. Катанський, начальник артилерії С.Юцковський, штабні офіцери, командири полків. Долю їх, мабуть, через непереконаливість матеріалів попереднього слідства вирішував не суд, а колегія ОДПУ, яка прирєкла вказаних військових до смертної кари, інших – до різних строків тюремного ув'язнення (АУСБУДО, спр. П-19653, арк. 336; спр. 23038, арк. 116).

Всього, за даними К. Ворошилова, упродовж 1920-х – першої половини 1930-х років із Збройних сил СРСР було «вичищено» 47 тис. осіб, з них 5 тис. колишніх опозиціонерів (Роговин, 1996, с. 364-365). Проте на репресування воєначальників найвищого рангу тоді ще Кремль не наважився, зважаючи, певно, на їх популярність в РСЧА та суспільстві. Як наголошував В. Кривицький, «ці генерали, особливо Тухачевський, користувалися величезною популярністю не тільки у командирів та рядових червоноармійців, але і у всього народу» (Кривицький, 1991, с. 236).

Натомість у міру наближення сталінської державної машини до остаточного викорінення «уламків старого світу» (за риторикою властей), залишків інакодумства, опозиційності та «п'ятої колони» у «розробки» спецслужб дедалі частіше потрапляли й високопосадовці Збройних сил. Репресії проти них були стимульовані резонансними московськими судовими процесами над топ-троцькістами і почалися влітку 1936 р., коли за прямої участі новоспеченого наркома НКВС М. Єжова арештували комкорів – заступника командувача Ленінградського військового округу В. Примакова і військового аташе при постпредстві СРСР у Великобританії В. Путна, за нібито причетність до бойової групи троцькістсько-зинов'ївської контрреволюційної організації, а надто посилились після лютого-березневого пленуму ЦК ВКП(б) 1937 р., на якому глава уряду В. Молотов поставив, по суті, завдання викрити шкідницьку, шпигунську та диверсійну діяльність в Червоній армії (Реабілітація, 1991, с. 283-284).

І хоч достовірних доказів такої діяльності, як і по наявності «змовників» серед керівних військових кадрів, виявлено не було, у Кремлі, судячи з усього, жодних сумнівів щодо цього не мали. Ось лише один красномовний факт. 1 травня 1937 р. Сталін на святковому обіді після параду на квартирі у

Ворошилова буквально шокував присутніх на ньому вищих армійських чинів, заявивши, за свідченням тодішнього начальника розвідуправління РСЧА комкора С. Урицького, що «вороги будуть викриті, партія їх зітре у порошок, і підняв тост за тих, хто, залишаючись вірним, гідно займе своє місце за славним столом у жовтневу річницю» (Реабілітація, 1991, с. 286). Почувши таке грізне попередження, воєначальникам залишалося тільки гадати, хто з них намічений вождем як жертва найближчої розправи.

Це стало зрозуміло уже невдовзі, коли НКВС відрепортував про виконання директив політичного керівництва і викриття «Антирадянської троцькістської організації в РСЧА», творцями й керманічами якої назвали верхівку вищого армійського командування – заступника наркома оборони М. Тухачевського, командувачів Київського військового округу Й. Якіра і Білоруського – І. Уборевича, начальника академії ім. Фрунзе О. Корка, В. Примакова і В. Путна, а також згаданих вище Р. Ейдемана, Б. Фельдмана, засуджених 11 червня 1937 р. до розстрілу за стандартними звинуваченнями тієї пори у шпигунстві, зв'язках з троцькістами, підготовці збройного повстання тощо. Повідомлення про цей вирок, виконаний, до речі, вже наступного дня (12 червня), пролунало, що називається, як грім серед ясного неба, адже імена воєначальників добре знала вся країна з часів громадянської війни.

«Справа військових», як назвала світова преса московський судовий процес над ними, стала однією з найгучніших і найкривавіших у вирі влаштованої Кремлем у 1937-1938 рр. кампанії «Великого терору». Щоб надати «змові» найширшого, організованого розмаху під егідою військового відомства, буквально через кілька днів спецслужби взяли ще близько тисячі командирів та політпрацівників, в основному з вищого командного складу. Більшість з них, вважають історики, у 1923-1925 рр. навчалися у військовій академії РСЧА, тобто в період фінального перебування на посаді голови Реввійськради Л. Троцького, якого вони, ясна річ, апriorі не могли не підтримувати, що, схоже, їм і пригадали у 1937-му (Іваненко, 2007, с. 242-243).

Не оминув цей репресивний смерч й 7-й стрілецький корпус, що базувався на території Дніпропетровської області. В ньому виявили «воєнно-фашистську змову» й відкрили низку справ під назвами «Генерал», «Зрадники», «Штаб» та ін. У ході їх фабрикації арештували спочатку (з червня до грудня 1937 р.) 236 осіб, а загалом станом на 1 червня 1938 р. 370 військових, з них 53-х чекісти кваліфікували як агентів іноземних розвідок, або, говорячи простіше, – шпигунів (Реабілітовані історією, 2009, с. 592). Це, до слова, одне з найпоширеніших обвинувачень на адресу військових того часу. Ну а всі «змовники», в уяві обласного УНКВС, діяли, звісно, під керівництвом командира корпусу Ф. Рогальова, який

фігурує у матеріалах слідчої справи (АУСБУДО, спр. П-5162), як «начальник воєнно-повстанського штабу правотроцькістського центру (Реабілітовані історією, 2009, с. 592).

Маршал С. Бірюзов так описує свій приїзд до штабу 7-го корпусу, куди він отримав призначення після закінчення академії ім. Фрунзе у 1937 р.: «Прибувши в дивізію (так у нього. – В.І.), штаб якої знаходився у Дніпропетровську, я застав щось неуявне. Ще у військовій комендатурі залізничного вокзалу мені повідомили, що в даний момент у дивізії «начальства-то, по суті, немає: командир, комісар, начальник штабу, начальники служб – усі заарештовані» (цит. за: Реабілітовані історією, 2009, с. 592-593). Йшлося, зокрема, про командира корпусу Федора Рогальова, начальника штабу Петра Скрастіна, комісара Рудольфа Кавалерса та ін.

Звичайно, ключовою фігурою поміж них був Рогальов, учасник Першої світової і громадянської воєн, двічі удостоєний «за видатну стійкість і доблесть» найвищої відзнаки країни Рад тих часів – ордена Червоного Прапора, випускник академії ім. Фрунзе. Корпус очолив у 1931 р. і одночасно був призначений військовим комендантом міста Дніпропетровська. Рішенням Реввійськради йому було присвоєно військове звання «комкор», а в особовій справі з'явився запис: «Глибоко військова людина. Твердий, рішучий та ініціативний. Дуже багато вчить і вчиться сам» (АУСБУДО, спр. Р-5162, арк. 237). Здійснюючи безпосереднє управління військами, він паралельно брав участь у громадсько-політичному житті, обирався членом обкому партії та облвиконкому, делегатом XII з'їзду КП (б)У і XVII з'їзду ВКП(б), депутатом Верховної Ради СРСР (АУСБУДО, спр. П-5162, арк. 17, 19).

Здавалося б, на перший погляд, абсолютно бездоганна репутація, високий авторитет, загальнодержавне визнання... Проте «пильних» захисників режиму це аж ніяк не переконало і 10 липня 1937 р. комкора заарештували за стандартним тогочасним звинуваченням у створенні та керівництві придуманою в кабінетах НКВС «військово-троцькістською організацією». Виявляється, що він, як встановив начальник особливого відділу корпусу, «усю свою практичну контрреволюційну роботу проводив з метою: 1) ослаблення воєнної могутності СРСР; 2) організації збройного повстання і повалення радянської влади; 3) організації терористичних актів проти керівництва партії та радянської влади» (АУСБУДО, спр. П-5162, арк. 20).

Подібних нісенітниць про «злочинну діяльність» у його справі безліч. Так, в ній стверджувалося, що у березні 1936 р. командуючий Київського військового округу Й. Якір, знаючи, мовляв, що Ф. Рогальов ще раніше «виявляв коливання з основних питань генеральної лінії партії», запропонував йому приєднатися до очолюваної ним антирадянської

організації, що той невдовзі і зробив, зобов'язавшись начебто вести роботу з вербовки нових членів, проведення шкідництва в частинах 7-го корпусу задля підризу його бойової і мобілізаційної готовності, підготовки до збройного повстання тощо. Як видно зі справи, командир «завербував» всю «верхівку» корпусу, зокрема, начальника штабу В. Скрастіна та ін. (АУСБУДО, спр. П-5162, арк. 237), встановив тісні стосунки з місцевими очільниками – «троцькістами» – першим секретарем обкому партії М. Хатаєвичем, головами облвиконкому І. Гавриловим та І. Федяєвим, головою міськвиконкому М. Голубенком, секретарями міськкому КП(б)У М. Лейбензоном, П. Ветровим та ін. Під тиском слідства були отримані свідчення проти Ф. Рогальова, що він буцімто «не поділяв погляди партії з питань внутрішньої демократії», жалкував, що «кращі люди з армії вилучені», підтримував зв'язок з групою бойовиків, які мали намір вбити Сталіна, з українськими націоналістами тощо (Реабілітовані історією, 2009, с. 591).

З рештою, попри повну абсурдність інкримінованих бойовому командирі обвинувачень, це не завадило сталінським опричникам винести йому за ухвалою виїзної сесії Военної колегії Верховного суду СРСР від 14 вересня 1937 р. смертний вирок, який був виконаний уже наступного дня. Примітний штрих: своє «добро» на такий акт свавілля дав особисто господар Кремля, оскільки він, як відомо, візував попередні списки арештованих, що підлягали репресуванню за так званою першою категорією (розстріл). Типовим в даному випадку виглядає і механізм, за допомогою якого слідчі добивались «визнань» звинувачених – тортури, катування, погрози рідним, що підтвердив, зокрема, на допиті в 1956 р. при перегляді Военною колегією Верховного суду СРСР справи Ф. Рогальова Є. Третяк, який утримувався у «смертній камері» разом з комкором та іншими «ворогами народу». «Всі ці особи, - свідчив він, - говорили, що ...їх засудили безвинно..., що їх сильно били. Наприклад, Рогальов казав, що йому перебили ноги і він останнім часом ходив на милицях..., що він підписав протокол, бо йому говорили, що все рівно заб'ють, а якщо підпише, то засудять до якогось строку» (АУСБУДО, спр. П-5162, арк. 287-289).

Інший співкамерник Федора Федоровича М. Кувшинов розповідав: «Рогальов мені говорив, що з першого дня його почали бити, знущатись. Особливо при цьому відзначався слідчий Флейшман... Рогальов повідомив про випадок, коли на його гімнастерку, на те місце, де були ордени, повісили зображення свастики і водили по кабінетах, показуючи усім як ворога. Далі Рогальов сказав, що він, не витримавши знущань, приниження, почав підписувати...такі свідчення, що його розстріляють». «Але знай, – заявив він, – якщо ти залишишся живий, то напиши тов. Ворошилову, з яким я пройшов усю громадянську війну, що

Рогальов був чесним і відданим комуністом – таким він й помер» (АУСБУДО, спр. П-5162, арк. 282-286).

Така ж доля спіткала й соратників комкора. Разом з ним в той же день був страчений начальник штабу П. Скрастін, доведений у тюрмі внаслідок середньовічних катувань до божевілля. Комісара корпусу Р. Кавалерса як латвійця за національністю нарекли «латвійським шпигуном». Як особливо небезпечного злочинця його етапували до Києва, на допит до самого наркома внутрішніх справ України І. Леплевського. Розстріляли Р. Кавалерса 27 грудня 1937 р. (Реабілітовані історією, 2009, с. 60, 221, 475-478).

На тлі репресованого вищого командування корпусу не відрізнялася новизною чи оригінальністю мотивація звинувачень й щодо середньої ланки офіцерського складу. Так, начальнику штабу 120-го артилерійського полку капітану Павлу Тимофійєнку (до речі, теж учасник громадянської війни і вихованець військової академії ім. Фрунзе) висунули два «кримінали» – знайомство ще під час навчання в академії з тим же П. Скрастіним і допомога однокашнику – слухачеві з Монголії у підготовці реферату. Відтак у дніпропетровських чекістів з'явилася «підстава» інкримінувати Тимофійєнку видачу військових секретів і оголосити його «монгольським», а для більшої переконливості, вочевидь, за географічним принципом – ще й «японським» шпигуном. У справі не вказано хто вирішував його долю – суд чи трійка, але є довідка про виконання «розстрільного» вироку 12 грудня 1937 р. (Реабілітовані історією, 2009, с. 611-615).

На жаль, й дотепер невідомо, як склалися конкретні долі інших фігурантів описаної вище «змови військових», але, напевно, можна з достатнім ступенем вірогідності припустити, що більшості з них (із 370), тим паче з ярликом «політичних», засуджених за сумнозвісною «антитерористичною» ухвалою ЦВК СРСР від 1 грудня 1934 р., навряд чи вдалося вижити в умовах нечуваного беззаконня та свавілля тієї лиховісної пори.

Крім того, як відомо, трагічні долі арештованих у більшості випадків повною мірою розділили їхні рідні та близькі, що добре видно на прикладі репресованих військових. Є, приміром, дані, що тільки за друге півріччя кривавого 1937-го дніпропетровські енкаведисти кинули за ґрати 114 дружин «змовників», й серед них – Олександру Миколаївну Рогальову, яка протягом восьми років пізнавала всі жахи таборів ГУТАБу. Після звільнення з ув'язнення вона була обмежена в праві вибору місця проживання й повернулася до Дніпропетровська лише в середині 1950-х. З двох дочок, влаштованих після арешту матері в дитячі будинки, вдалося розшукати тільки старшу, Майю. Сліди ж молодшої, Нінель, згубилися. (Реабілітовані історією, 2009, с. 593). І таких зламаних доль безліч...

Підсумовуючи вищесказане, зазначимо: навколо мегареzonансної «справи військових» 1937 р., яка обернулася такими драматичними наслідками для Збройних сил СРСР, й досі не вщухають дискусії дослідників як у пострадянському, так і зарубіжному історіографічному дискурсі, віддзеркалюючи їх прагнення до кінця розібратися й подати у максимально правдивому вигляді усі перипетії цієї непростой справи, що стала однією з найкривавіших в історії «Великого терору» - середини 30-х років. При цьому вже ні у кого не виникає сумніву, що тодішні широко розрекламовані сталінськими посіпаками на кшталт Молотова, Кагановича, Ворошилова, Єжова та ін. версії про «масштабну змову в РСЧА» не що інше, як міф, легенда, вигадані у кремлівських кабінетах задля збереження непохитності й недоторканості своєї монопольної влади та нейтралізації можливих конкурентів з боку авторитетних і популярних в країні воєначальників нової генерації.

Тим паче що західна преса нерідко додавала «олії у вогонь», поширюючи на своїх шпальтах різні плітки та чутки про такі їхні амбіції, а спецслужби Німеччини та інших держав безупинно постачали Кремль відповідними дезінформаційними матеріалами про таємні зв'язки верхівки Червоної армії з іноземними розвідками, намагаючись дискредитувати її в очах сталіністів і спровокувати на «вжиття контрзаходів». В московських архівах зберігаються сотні подібних сигналів, більшість яких визнана в ході перевірок фейками. Однак, на думку дослідника В. Роговіна, це було вигідно і Сталіну, бо дозволяло усунути потенційно небезпечних політичних супротивників, і Гітлеру, оскільки сприяло послабленню Червоної армії напередодні вторгнення в СРСР (Роговін, 1996, с. 417).

Власне, й сама «змова військових», обставини її виникнення та просування з правової точки зору не витримують серйозної критики, будучи суто політичними, надуманими, а справа – сфабрикованою, про що недвозначно йшлося в офіційній довідці КДБ і Прокуратури СРСР за результатами її перевірки на початку 1957 р. та реабілітації вісімки ключових фігурантів (Реабілітація, 1991, с. 303-304).

Висновки.

Багато фахівців-істориків вповні обґрунтовано вважають, що молох кремлівських репресій чи не найбільшійше позначився на Збройних силах, вразивши передусім їх вищий командний корпус як один з елітних суспільних осередків того часу поряд з «партією-комунією» (термін авторства С. Кульчицького, 2013, с. 598). Адже загальні втрати армійської верхівки усіх рівнів виявилися дійсно масштабними й спустошливими (до 47 тис. за 1920-ті – першу половину 1930-х рр. додалися, за різними оцінками, щонайменше від 40 до 45 тис. у 1937-1938 рр.), призвівши фактично до обезголовлення цілих частин і з'єднань аж до верховного воєнного відомства. Щоправда, частину засуджених

напередодні та з початком радянсько-німецької війни таки повернули на службу, але в цілому вчинений у передвоєнні роки кадровий погром в РСЧА мав неабиякі згубні наслідки для обороноздатності країни та її захисту від нацистської агресії, особливо в початковий період. Маршал О. Василевський у 1967 р. під час інтерв'ю з письменником К. Симоновим заявив: «Ви кажете, що без тридцять сьомого року не було б поразок сорок першого, а я скажу більше: без тридцять сьомого року, можливо, і не було б взагалі війни в сорок першому році. У тому, що Гітлер наважився розпочати війну..., велику роль відіграла оцінка того ступеня розгрому військових кадрів, який у нас стався» (Симонов, 1990, с. 357). Та й сам фюрер не приховував свого захоплення від такого «подарунка долі», готуючи напад на СРСР. «Першокласний склад радянських вищих військових кадрів винищений Сталіним у 1937 році, – констатував він. – Таким чином, необхідні уми у підрастаючій зміні поки що відсутні. У них немає добрих полководців» (цит. за: Реабілітовані історією, 2009, с. 593).

Кривава розправа над генералітетом не лише суттєво послабила рівень управління і військового мистецтва в РСЧА, але й конче негативно позначилась на морально-психологічному кліматі у вищих її ешелонах, гальмуючи ініціативу, новаторські підходи до організації та бойової підготовки військ, уникаючи звернень до зарубіжного досвіду ведення сучасних (на той момент) війн, мовляв, «щоб чогось не вийшло» (себто аби не визнали шпигуном) тощо. Своєї мети, як бачимо, кремлівський владика досяг, хоч і таким людожерським способом (його, власне, у ще більших масштабах застосовує нині один з чи не найталановитіших сталінських учнів та послідовників Путін у своїй геноцидній війні в Україні), провівши справжню «перетряску» воєнної номенклатури і звільнившись від щонайменших опозиційних проявів в армії, а отже, й вибудувавши, по суті, нову конфігурацію системи управління в ЗС СРСР зі слухняними в масі своїй воєначальниками, готовими забути про злочини минулого і сумлінно служити вождеві як верховному головокомандувачу й беззастережному лідеру гігантської країни, керованої Москвою. Все це у сукупності дозволяє говорити, окрім іншого, про репресування десятків тисяч безвинних військових за часів «Великого терору» як про органічну складову частину загального процесу «кадрової війни» в партії та державі, що підняло на ще вищий ступінь режим узурпації тираном своєї й без того абсолютної влади.

Тож, актуалізуючи окреслені вище сюжети та впливаючі з них уроки, маємо завжди пам'ятати про них як про цілковито неприпустимі речі, з одного боку, і як про потужний соціокультурний запобіжник для сучасного та майбутніх поколінь українців – з другого, тим більше на тлі неприхованих спроб реінкарнації соціалістичної риторики та реабілітації

терористичного образу Сталіна і його одіозних поплічників в сучасній імперській Росії, не говорячи вже про відверто навіжені намагання путінської кліки знищити Україну, взагалі «стерти її з лиця землі».

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Архів Управління Служби безпеки України по Дніпропетровській області (АУСБУДО).
Бут, О. М., & Добров, П. В. (2002). *«Економічна контрреволюція» в Україні в 20-30-ті роки XX ст.: від нових джерел до нового осмислення*. 2-ге вид., виправл. і доповн. Донецьк: «УкрНТЕК».
Гуль, Р. (1990). *Красные маршалы*. М.
Іваненко, В. В., Голуб, А. І., & Шевченко, А. Ю. (2007). *Історія Радянської держави (1917-1991 рр.)*. Навч. посіб. Дніпропетровськ: Вид-во ДНУ.
Іваненко, В. В. (2022). Репресії у промисловому секторі міжвоєнної Катеринославщини-Дніпропетровщини (1920-30-ті рр.). *Грані*, 25(3), 42-48.
Кривицький, В. (1991). *«Я был агентом Сталина»*. М.
Кульчицький, С.В. (2013). *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його зародження до загибелі*. (У 3 кн. Кн. 2). Київ: Темпора.
Реабілітація. (1991). *Политические процессы 30-50-х годов*. М.: Политиздат.
Реабілітовані історією. (2009). Дніпропетровська область. (У 2 кн. Кн. 1). Дніпропетровськ: Монолит.
Роговин, В. (1996). *1937*. М.
Симонов, К. (1991). *Глазами человека моего поколения: размышления о И.В. Сталине*. М.: Правда.
Терещенко, Р. К., Іваненко, В. В., & Прокопенко, Л. Л. (2002). *Минуле з гірким присмаком: репресії в історичній ретроспективі радянського суспільства*. Дніпропетровськ: Монолит.
Троцький, Л. Д. (1990). *Сталин*. (В 2 т. Т. II). Москва.

REFERENCES

- Archive of the Office of the Security Service of Ukraine for the Dnipropetrovsk Region (AOSSUDR).
But, O. M., & Dobrov, P. V. (2002). *"Economic counter-revolution" in Ukraine in the 20s and 30s of the 20th century: from new sources to a new understanding*. 2nd ed., corrected. and additional Donetsk: "UkrNTEK".
Gul, R. (1990). *Red marshals*. M.
Ivanenko, V. V., Golub, A. I., & Shevchenko, A. Yu. (2007). *History of the Soviet state (1917-1991)*. Education manual Dnipropetrovsk: Publishing House of DNU.
Ivanenko, V. V. (2022). Repressions in the industrial sector of the interwar Ekaterinoslav region-Dnipropetrovsk region (1920-30s). *Grani*, 25(3), 42-48.
Kryvytskyi, V. (1991). *"I was an agent of Stalin"*. M.
Kulchytsky, S. V. (2013). *Red challenge. The history of communism in Ukraine from its birth to its demise*. (In 3 books. Book 2). Kyiv: Tempora.
Rehabilitation. (1991). *Political processes of the 1930s and 1950s*. M.: Politizdat.
Rehabilitated by history. (2009). Dnipropetrovsk region. (In 2 books. Book 1). Dnipropetrovsk: Monolith.
Rogovin, V. (1996). *1937*. M.
Simonov, K. (1991). *Through the eyes of a person of my generation: reflections on I.V. Stalin*. M.: Pravda.
Tereshchenko, R. K., Ivanenko, V. V., & Prokopenko, L. L. (2002). *The past with a bitter taste: repression in the historical retrospective of Soviet society*. Dnipropetrovsk: Monolith.
Trotsky, L. D. (1990). *Stalin*. (In 2 volumes. Vol. II). M.